

ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ПОСТКОМУНІСТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СЛОВАЦЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

POLITICAL AND CULTURAL ASPECTS OF THE POST-COMMUNIST TRANSFORMATION OF THE SLOVAK SOCIETY

Ключкович А.Ю.,

кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології і державного управління
Ужгородського національного університету

В умовах утвердження демократичної політичної культури українського суспільства актуальним видається вивчення зарубіжного досвіду ціннісних трансформацій. Статтю присвячено дослідженню розвитку політичної культури в умовах становлення демократичного політичного режиму в Словаччині. Метою статті є аналіз посткомуністичної політичної культури словацького суспільства в аспекті її основних джерел, конфліктних ліній, проблемних характеристик політичної свідомості та поведінки. З'ясовано, що посткомуністична трансформація політичної культури словацького суспільства носить складний і часто суперечливий характер. Трансформаційні процеси в Словаччині були ускладнені конфліктним типом політичної культури, наявністю численних соціополітичних розмежувань.

Ключові слова: Словаччина, політична культура, політичні цінності, посткомунізм, демократична трансформація.

В условиях утверждения демократической политической культуры украинского общества актуальным представляется изучение зарубежного опыта ценностных трансформаций. Статья посвящена исследованию развития политической культуры в условиях становления демократического политического режима в Словакии. Целью статьи является анализ посткоммунистической политической культуры словацкого общества в аспекте ее основных источников, конфликтных линий, проблемных характеристик политического сознания и поведения. Выяснено, что посткоммунистическая трансформация политической культуры словацкого общества носит сложный и часто противоречивый характер. Трансформационные процессы в Словакии усложнялись конфликтным типом политической культуры, наличием многочисленных социополитических размежеваний.

Ключевые слова: Словакия, политическая культура, политические ценности, посткоммунизм, демократическая трансформация.

In terms of the establishment of democratic political culture of Ukrainian society, the study of foreign experience of value transformations is currently important. The article is devoted to study of political culture development in the context of the establishment of democratic political regime in Slovakia. The purpose of the article is to study the political culture of Slovak society, in particular sources, conflict lines, problem characteristics of political consciousness and behavior. It was found out that post-communist transformation of political culture of Slovak society is characterized by contradictory features. Transformation processes in Slovakia were complicated by the conflict type of political culture, as well as the presence of numerous social and political cleavages.

Key words: Slovakia, political culture, political values, post-communism, democratic transformation.

Постановка проблеми. Як засвідчує досвід посткомуністичних трансформацій, важливий вплив на інституціоналізацію та консолідацію демократії здійснюють політико-культурні чинники. Досягнення суспільного консенсусу щодо інституційних нововведень, базових цінностей і цілей розвитку суспільства є критерієм успішності демократичних перетворень. У процесі переходу до демократії Словаччина зіткнулася з низкою труднощів, які характерні для транзитивних суспільств. У даному контексті важливим видається аналіз комплексу проблем політичної культури як багатоаспектного суспільного феномена, що знаходить свій прояв на ціннісному, поведінковому та інституційному рівнях політичної системи та відображає своєрідну природу словацького суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика розвитку словацької політичної культури знайшла своє відображення в публіка-

ціях З. Буторової [3], М. Велшіца [11], Р. Гефферта [1], В. Кривого [6], Ю. Марушіака [3], С. Сомолані [9; 10]. Результати емпіричних досліджень динаміки цінностей, політичної участі дають підстави дослідникам відносити посткомуністичну Словаччину до групи країн із конфліктним типом політичної культури. Як зазначає С. Сомолані, в результаті взаємопосилюючого впливу соціетальних поділів культурна гетерогенність словацького суспільства є сегментованою на різні політичні субкультури [10, с. 64]. У дослідженнях підкреслюються складність, тривалість посткомуністичних політико-культурних трансформацій та їх важливість у завершенні консолідації громадянського суспільства у Словаччині.

Формулювання цілей статті. Метою статті є аналіз словацької посткомуністичної політичної культури в аспекті її основних джерел, конфліктних ліній, з акцентом на проблемних характеристиках політичної свідомості та поведінки.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Падіння комуністичного режиму зумовило демократичні зміни на різних рівнях політичної системи словацького суспільства. Якщо на інституційному рівні демократичні перетворення відзначалися кардинальністю та інтенсивністю, то на політико-культурному – суперечливістю та повільністю, що порушувало трансформаційну коеволюційність. Переосмислення старих і формування нових цінностей ускладнювалося гетерогенністю словацької політичної культури, багатовіковим і тривалим впливом різних чинників на її розвиток.

Посткомуністична політична культура словацького суспільства черпає свій структурний потенціал із таких основних джерел: національні традиції, спадщина комуністичного режиму, закордонний вплив, власна політична практика трансформаційної доби – які в тій чи іншій формі впливали та впливають на політичні орієнтації та цінності, установки та поведінку громадян.

Після падіння комуністичної «завіси» особливо відчутним виявився закордонний вплив, який через різні канали поширювався у словацькому суспільстві. В цей час країна знаходилася в стані суспільного злому, коли відбувалися пошуки та освоєння нових культурних цінностей і правил співіснування, характерних для західних демократій. Зміна політичного режиму зумовила появу демократичних інституцій, механізми і процедури функціонування яких часто не мали еквівалентів у словацькій політичній культурі. Нерідко ці запозичення були причиною суспільних протиріч і конфліктів на шляху до консолідованої демократії, яка передбачає досягнення певного рівня адаптивності та гомогенності між інституціями та політичною культурою. Т. зв. «культурне відставання» є характерною ознакою трансформаційних процесів у Словаччині та інших посткомуністичних країнах. У словацькому варіанті «культурне відставання» зумовлене навздогінною модернізацією і соціокультурними параметрами суспільства [11, с. 8].

Ціннісні трансформації у Словаччині пов'язані як із прогресивними демократичними перетвореннями, так і спадщиною соціалістичної доби. Адже стартовою точкою переломних змін є система цінностей соціалістичного суспільства, болісне знецінення ідеалів якого відбувалося впродовж всього періоду трансформації після 1989 р. Ціннісна чутливість посилювалася на фоні завищених суспільних очікувань і ускладнення соціально-економічного становища в країні.

Система суспільних цінностей і мислення була деформована єдиною ідеологією та політикою патерналізму за часів комуністичного режиму. В умовах побудови соціалізму і комунізму відбулася запізнiла, навздогінна модернізація інду-

стріального типу, що мала важливе значення для словацького суспільства. Період комуністичного режиму в свідомості значної частини суспільства пов'язаний із покращенням матеріального благополуччя і розширенням соціальних прав, попри боротьбу з інакомисленням, обмеження громадянських прав і свобод, відсутність демократії в цілому.

Також відносна м'якість курсу «нормалізації» після 1968 р. у порівнянні з Чехією позначилася на ставленні словацького суспільства до комуністичного режиму і на політичній культурі загалом. У Словаччині склалася специфічна модель комунізму, яка відрізнялася від сусідів по соцтабору. Структури комуністичного режиму успішно співіснували з неформальними соціальними мережами. Умовою функціонування цих мереж було прийняття їх членами «правил гри», що встановлені комуністичним режимом [3, с. 171]. У такий спосіб специфічний характер владно-суспільних відносин, деформоване сприйняття режиму наклали свій відбиток на мислення і погляди словаків.

У контексті змін у системі світоглядного сприйняття важливим було відродження національних традицій, звернення до політичного досвіду словацького народу. Слабкості демократичних традицій у Словаччині варто шукати в минулому, адже корені постлистопадової політичної культури лежать не тільки в комуністичному, але й докомуністичному періоді [10, с. 46]. Багатоміжкове існування словацького народу в рамках різних державних утворень і реалізація елітами т. зв. «стратегії виживання» зумовили адаптивність словаків до різних режимів, їх відносну пасивність у політичному житті.

Слабке проникнення ліберальних ідей у словацьке суспільство пояснюється периферійним характером його модернізації за часів Австро-Угорщини, Чехословаччини та впливом відповідних екзогенних акторів – політичних і економічних [9, с. 21]. Авторитарних елементів в історичну свідомість додав проницький режим Словацької республіки в 1939–1945 рр., за якого були ліквідовані демократичні інститути.

У процесі трансформації словацьке суспільство спирається й на демократичні історичні традиції. В даному контексті важливим є демократичний досвід Чехословаччини в міжвоєнні роки, період відносної свободи в 1945–1948 рр., спроба лібералізації чехословацького комуністичного режиму в 1968 р. Але після 1989 р. для абсолютної більшості громадян демократія була новим явищем, яке неоднозначно сприймалося посткомуністичною свідомістю, тим більше на фоні складних політичних і соціально-економічних процесів.

Для політичної культури посткомуністичної Словаччини характерна різновекторність, склад-

ність, амбівалентність поглядів і ціннісних орієнтацій, що має як інтегруючий, так і роз'єднуючий суспільний потенціал. Складність посткомуністичних ціннісних орієнтацій відображається в наявності численних соціополітичних розмежувань, які мають відповідний темпоральний і партійно-політичний вимір. Упродовж трансформації в Словаччині зберігають значення вже традиційні конфліктні площини: «ліві-праві», «консерватизм-лібералізм», «центр-периферія», «словаки-угорці», «єврооптимізм-євроскептицизм» – які загострювалися в окремі періоди розвитку.

Складність демократичного розвитку Словаччини підтверджували також нестандартні конфліктні лінії, які спиралися не на позитивні ціннісні орієнтації, а на негатив, небезпеку чи навіть страх [7, с. 45]. У 1990 р. йшлося про необхідність покінчити зі «старим» комуністичним режимом; у 1992 р. центральним було питання про неефективно діючу федерацію; в 1994–1998 рр. на передній план висунулася боротьба за збереження демократичного режиму та проблема усунення від влади В. Мечіара в 1998 р.; у 2002 р. йшлося про недопущення тих політичних сил, які могли б завадити євроінтеграційному процесу; в 2012 р. в епіцентрі суспільної уваги – криза ЄС і корупційні скандали [2, с. 108]. На сучасному етапі суспільство непокоять посилення екстремізму та кризові прояви в політиці ЄС (насамперед, у міграційній і економічній). Конфліктні лінії відображають специфіку ціннісних орієнтацій у рамках словацького транзиту і є чинником структурування партійно-політичного простору. Досить часто саме партійно-політичні актори створювали напругу в цих конфліктних площинах (напр., Рух за демократичну Словаччину і Словацька національна партія нагнітали антиугорську істерію в 1990-х рр.).

Найбільш складним у політичному розвитку Словаччини був період 1990-х рр., коли знайшли свій прояв як демократизаційні процеси, так і авторитарні тенденції розвитку. Традиції політичного колективізму, патерналізму, етагізму вступили в суперечність із цінностями індивідуалізму та лібералізму, які, принаймні на поч. 1990-х рр., мали слабші позиції [10, с. 46]. Патримоніальні риси, провінційно-авторитарне мислення як спадкові ознаки старого режиму давалися взнаки на різних рівнях політичної системи й ускладнювали демократичний транзит. Емпіричні дослідження IVO в 1990-х рр. зафіксували ряд проблемних характеристик словацького соціуму: схильність до авторитарності, егалітаризму, патерналізму та етнічної інтолерантності [6, с. 3]. Із часом питома вага цих ціннісних деструктивів у масовій політичній свідомості помірно послабилася, але темпи даної перебудови були повільними, що ставало на заваді консолідації громадянського суспільства як складової частини загальної консолідації демократії.

Для значної частини словацького суспільства характерна ситуативна обумовленість розуміння принципів демократії під впливом актуального соціально-політичного клімату, що зумовлює нестійкість і мінливість поглядів. Приміром, сприйнятливість громадян до проблем політики і демократії була високою в др. пол. 1990-х рр., коли зростали загрози для євроінтеграційних перспектив країни. Саме масова громадянська мобілізація в 1998 р., як протест проти недемократичної і неєвропейської політики В. Мечіара, відіграла вирішальне значення для повернення Словаччини на шлях демократичного розвитку.

Ключовим питанням оцінки успішності трансформаційного процесу країни є ставлення її громадян до змін. В аспекті оцінки політичних режимів (до і після Листопадової революції 1989 р.) громадська думка в Словаччині не є однозначною, попри три десятиліття трансформації. Як зафіксували емпіричні дослідження впродовж 1991–2005 рр., обидві моделі суспільного устрою мали значну кількість прибічників (від 32 до 48%), і з часом кількість критиків нового режиму суттєво не зменшувалася. Частина словацького суспільства недостатньо усвідомила необхідність глибоких перетворень, оскільки «більшість не вважала в кінці 1980-х рр. комуністичний режим «імперією зла», що не піддається реформуванню і сприяє моральному занепаду» [3, с. 158]. Згідно з результатами опитувань IVO/FOCUS в 2014 р. розуміння необхідності зміни суспільної системи внаслідок Листопадової революції 1989 р. висловили 58% словацьких громадян, 30% були проти цих змін і 12% респондентів не визначилися [5, с. 8].

Із позицій сьогодення демократична трансформація Словаччини загалом схвально оцінюються громадянами, але є відмінності та неоднозначності стосовно оцінки окремих її складових частин. Результати опитування IVO/FOCUS в 2009 і 2014 рр. засвідчують, що в порівнянні із ситуацією до 1989 р. більшість опитаних позитивно оцінила розширення можливостей щодо подорожей, навчання і праці за кордоном, отримання інформації та освіти, свободи слова та участі у громадському житті. Але водночас більшість респондентів переконана, що не змінилися або навіть стали гіршими за час трансформації умови соціально-статусного зростання [5, с. 17]. У процесі трансформації не втратили суспільного попиту ряд цінностей комуністичного періоду (напр. стабільність, порядок, солідарність), що підкреслює ностальгічні почуття в частини громадян.

Як засвідчує досвід посткомуністичних трансформацій, демократичні цінності адекватно сприймаються громадянами тих країн, які успішно вирішують економічні та соціальні питання. Проблеми соціально-економічного характеру ускладнювали суспільну оцінку демократичних здобутків

Словаччини. Як неодноразово засвідчували соціологічні дослідження, попри визнання важливості свободи як базової цінності демократії, словацькі громадяни демократію здебільшого інтерпретують в економічному контексті [11, с. 103]. Впродовж трьох десятиліть трансформації в Словаччині простежується прямий зв'язок між незадоволеністю громадян своїм соціально-економічним становищем і низькою оцінкою функціонування демократії. Саме тому довготривалою тенденцією в розвитку ціннісних орієнтацій, яка почала проявлятися незабаром після зміни політичного режиму в 1989 р., є виразне преференціювання прав і цінностей соціального характеру.

Ускладнювало трансформаційні процеси в Словаччині різке зростання значущості питань національної політики. Особливістю Словаччини в центральноєвропейському контексті є етнічна гетерогенність населення, насамперед наявність чисельної угорської національної меншини. Соціополітичне розмежування на етнічній основі між словацькою більшістю та угорською меншістю мало періоди загострення і послаблення в контексті політичного розвитку. В 1990-х рр. при незавершеному процесі національної емансипації т.зв. «національне питання» перебувало в центрі політичного дискурсу, що обмежувало простір для розвитку громадянських прав [10, с. 52]. Водночас політична центрованість національного питання не була зумовлена націоналістичними чи шовіністичними рисами політичної культури словаків, а скоріше результатом проблем, пов'язаних із будівництвом держави, наявністю чисельних угорської і ромської нацменшин.

Етнічне політико-культурне розмежування по лінії «словаки – угорці» не було кардинально гострим, але часто використовувалося націонал-популістами для ескалації міжетнічної напруги та мобілізації історичних ресентиментів у політичному процесі [10, с. 51]. В умовах політизації етнічності, міжетнічної напруги, поляризації суспільства важко досягти консенсусу стосовно ключових питань розвитку держави.

Важливим і водночас проблемним аспектом політичної трансформації було питання державності – виникнення самостійної Словацької Республіки внаслідок розпаду ЧСФР, яке поляризувало політичні еліти, суспільство і до сих пір має неоднозначні оцінки в громадськості. Результати соціологічних опитувань, проведених у перші місяці існування самостійної Словацької Республіки, засвідчили, що більшість словаків не була прихильниками поділу ЧСФР [3, с. 167]. Поряд із побоюваннями економічного характеру невпевненість у словаків викликав і політичний чинник, а саме владна еліта, що стимулювала роз'єднання. Впродовж десятиліття самостійного розвитку Словаччини ставлення її громадян до

розпаду Чехословаччини змінилося. Аналіз поглядів сучасних словаків щодо самостійного розвитку Словаччини підтверджує високий ступінь ідентифікації громадян зі своєю державою, порівняно з результатами опитувань відразу після проголошення незалежності. Згідно з дослідженнями IVO/FOCUS у жовтні 2014 р. виникнення самостійної Словацької Республіки позитивно оцінили 58% громадян, 18% висловилися негативно, 4% не визначилися і 20% побачили в самостійності і плюси, і мінуси [5, с. 4].

Важливим чинником формування ціннісних орієнтацій та ідентичності в політичній сфері є усвідомлення суспільством своєї цивілізаційно-культурної належності. Впродовж історичного розвитку словаки піддавалися різновекторному геополітичному впливу в розрізі осі «Схід – Захід», що відобразилося на громадській думці. Коливання словацького суспільства між східним (проросійським) і західним (євроатлантичним) вектором розвитку було досить відчутним у 1990-х рр., що додавало транзитивних труднощів. У даному контексті соціолог В. Кривий підкреслює ситуативність профілю словаків у зв'язку з домінантними геополітичними впливами в певний період. Навесні 1998 р., коли Словаччина віддалялася від своїх сусідів в аспекті євроінтеграційних перспектив, громадяни з острахом сприймали ці процеси, і дві третини з них хотіли посилення впливу Заходу [6, с. 11]. Попри сильні проросійські симпатії, більшість словаків задоволена реалізацією саме європейського інтеграційного курсу, що неодноразово підтверджувалося результатами соціологічних досліджень.

У посткомуністичний період простежуються складні тенденції й на поведінковому рівні політичної культури. Різкий підйом на поч. 1990-х рр. змінився довготривалим спадом політичної активності, що виразно проявилось, насамперед, в електоральному процесі, призводячи до т.зв. «дефіциту участі» та «парадоксу участі» [4, с. 76]. Нереалізовані очікування і труднощі процесу трансформації в поєднанні з не завжди ефективними та прозорими діями політичних суб'єктів посилювали недовіру громадян до політичних еліт та інститутів демократії, що впливало демотивуючи на бажання громадян брати активну участь в управлінні державою. Низька політична участь є свідченням збереження традиційних елементів т.зв. «підданської» політичної культури (за типологією Г. Алмонда і С. Верби). У політичній турбулентності перехідного періоду для словаків характерна амбівалентність ставлення до політиків і партій, що супроводжується, з однієї сторони, високою недовірою, а з іншої – завищеними очікуваннями [8, с. 149]. Завищені надії часто ведуть до глибоких розчарувань і пошуку «нового спасителя», що створює стартовий легітимізаційний

грунт для нових політиків і партій, репутація яких поки що «не заплямована владою».

Для відображення глибини демократичних перетворень важливим є інституційний рівень політичної культури, де основні учасники політичного процесу повинні діяти в межах встановлених правил. Р. Гефферт бачить серйозну проблему в розвитку словацької політичної культури саме в тому, що гравці часто не дотримуються формально встановлених правил на різних рівнях влади: в політичній, економічній і соціальній системах [1]. Це відображається на суспільному сприйнятті етики, моральності та толерантності в політиці, інтерес до яких у словацьких громадян є значно меншим, аніж до забезпечення соціальних гарантій і життєвих стандартів. Особливо складним був політичний розвиток 1994–1998 рр., коли парламентаризм потерпав від свавілля правлячої коаліції, недемократичних практик управління, утисків політичної опозиції, маніпулювання демократичними процедурами і законами, що свідчило про наростання авторитарних тенденцій на інституційному рівні політичної культури. Але навіть

за умов демократичного політичного режиму для культури функціонування політичних інститутів в Словаччині не є характерною консенсуальність (конфлікти у правлячих коаліціях, протистояння між владою та опозицією, розпад парламентських клубів, партократія), що не сприяє довірі до політиків із боку суспільства.

Висновки. Аналіз окремих політико-культурних аспектів посткомуністичної трансформації Словаччини засвідчив важливість впливу як чинників історико-традиційного, так і політико-ситуативного характеру. Трансформаційні процеси були ускладнені конфліктним типом політичної культури, наявністю численних соціополітичних розмежувань, актуалізація яких мала різний темпоральний і партійно-політичний вимір. Попри складнощі та амбівалентності, політична культура змогла стати основою для утвердження демократії та незалежності у Словаччині. Водночас для словацької держави і громадянського суспільства не втрачає актуальності завдання пошуку шляхів закріплення демократичних цінностей на всіх рівнях політичної системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гефферт Р. К вопросу о политической культуре Словакии. *Политическая экспертиза*. 2006. № 3. URL : <http://www.politex.info/content/view/275/30>.
2. Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України : монографія. Ужгород : ПП Данило С.І., 2014. 256 с.
3. Опыт демократических преобразований Словакии. Братислава : Институт общественных проблем, 2007. 213 с.
4. Agh A. Post-Accession Crisis in the New Member States: Progressing or Backslidig in the EU? *Studies of Transition States and Societies*. 2010. Vol. 2. Issue 1. P. 74–95.
5. Dvadsaťpäť rokov od Nežnej revolúcie očami občanov SR a ČR / CVVM, SOÚAVČR, IVO/FOCUS (2014). URL: <http://www.ivo.sk/7551/sk>.
6. Krivý V. Hodnotové orientácie, kolektívne identity a hodnotové štiepenie v slovenskej spoločnosti. *Slovenský národopis*. 2005. Vol. 53. №. 3. S. 262–284.
7. Politický vývoj v štátoch Vyšehradskej štvorky / S. Krno (ed.). Nitra : FF UKF, 2004. 172 s.
8. Slovensko na ceste do neznáma. Bratislava : IVO, 2003. 264 s.
9. Slovensko: problémy konsolidácie demokracie: spor o «pravidlá hry» pokračuje / ed. S. Szomolányi. Bratislava : SZPV, Nadácia Eberta, 1997. 207 s.
10. Szomolányi S. Kľukatá cesta Slovenska k demokracii. Bratislava : Stimul, 1999. 121 s.
11. Velšic M. Zmena politického režimu na Slovensku v perspektíve verejnej mienky. Bratislava : Inštitút pre verejné otázky, 2001. 151 s.